

ELS SEGLES XVI I XVII A LA CORONA D'ARAGÓ. DESENVOLUPAMENT FISCAL DELS REGNES I INTEGRACIÓ FINANCERA EN LA MONARQUIA HISPÀNICA *

Bernat Hernández

Universitat Autònoma de Barcelona

Resum: Aquest article presenta la situació financera de la Corona d'Aragó als segles XVI i XVII. Les fonts tradicionals de renda (Reial Patrimoni) van ser reformades al llarg d'aquesta època. La Tresoreria General de la Corona d'Aragó va desintegrar-se en un seguit de tresoreries territorials. Això evidencia una característica clau de la fiscalitat moderna: el desenvolupament d'hisendes particulars a cada regne, pas necessari per a llur integració a la Monarquia. Tanmateix, aquesta trajectòria reflectia també la delegació de funcions fiscals de la Monarquia en els diversos regnes, que van incrementar llurs poders fiscals en compensació als ajuts concedits als monarques. La dinàmica de pressió fiscal subsegüent va quedar expressada en les fallides i dificultats de les hisendes locals.

Paraules clau: deute públic, municipis, Monarquia Hispànica, fiscalitat, Corona d'Aragó.

Abstract: This paper shows the financial position of the Crown of Aragon in the Spanish Empire during the Sixteenth and Seventeenth centuries. The traditional sources of revenue (Royal Patrimony) were reformed, and the General Treasurership of Crown of Aragon was disintegrated in territorial offices of treasurer. This demonstrates a key of the modern tax system: the development of different taxations in every kingdom, necessary phase for their integration in the Empire. Nevertheless, this evolution also reflects the delegation of Empire's tax functions to Aragonese kingdoms, which increases their financial power in compensation to the aids granted the kings. The fiscal pressure was expressed in bankruptcies and disturbances of the local finances.

Keywords: Public Debt, Towns, Spanish Empire, Taxation, Crown of Aragon, Treasurership.

COM a part integrant d'una monarquia composta, la Corona d'Aragó va mantenir una estructura fiscal diferenciada de la Monarquia Hispànica durant tota l'època moderna. El concepte Corona d'Aragó, però, ha estat molt problemàtic historiogràficament. Si bé compta amb una tradició jurídica i

* Amb la meua gratitud reiterada novament al professor Ricardo Franch Benavent i al Departament d'Història Moderna de la Universitat de València per la invitació al col·loqui que va fer possible una primera presentació d'aquest text. Permeti-se'm un especial reconeixement a la professora Emilia Salvador Esteban, de la que tant he après.

política d'ús, quan ens referim als diversos regnes que la hi integren a l'època moderna des del punt de vista fiscal són necessàries unes precisions. La primera fa referència a la impossibilitat d'abastar en l'estudi un territori que varia en dimensions: a la primera meitat del segle XVI encara en formen part els territoris italians; a la segona meitat del segle XVII el Comtat del Rosselló i part del de la Cerdanya passen a mans de la monarquia francesa. Aquestes circumstàncies tenen una doble i posterior incidència que deriva en l'aprofundiment dels problemes de finançament de la Monarquia, per la pèrdua d'ingressos, i en el fet de la desaparició d'oficines administratives concretes per a cadascun dels territoris seccionats, com ara el Procurador dels Comtats catalans. El segon advertiment és que la principal institució que permetria un estudi fiscal integrat dels regnes aragonesos, la Tresoreria General de la Corona d'Aragó, també fluctua al llarg d'aquests segles. Guanya i perd parcel·les de poder, incrementa i disminueix fonts de renda, i el cert és que en la seva funció hisendística la labor supraterritorial no arriba més enllà de les acaballes del segle XVI, per acabar esmorteïda a mitjan segle XVII. La tercera observació és que la heterogeneïtat primarà sobre la uniformitat en el si de la Corona d'Aragó. Considerades les particulars estructures fiscals dels regnes, la monarquia hi desenvoluparà polítiques diverses i establirà, en una relació fiscal que passa més per la transacció i la negociació que per la imposició unilateral, enteses amb els sectors mercantils o financers i aliances amb els poders regnícoles. I, finalment, convé subratllar que, mantes vegades, s'ha fet una anàlisi política i fiscal en termes de contradicció rei i regne, quan també caldria fer una apreciació atenent a la realitat d'uns regnes on trobaríem una diversitat d'instàncies sobiranes amb capacitat impositora pròpia i amb una àmplia tipologia de recursos fiscals; i on, d'altra banda, sovintejarien els conflictes i les contradiccions amb la resta de territoris de la Corona (l'episodi de les marques entre aragonesos i catalans n'és un bon exemple).¹

Al costat d'aquestes premisses d'estudi, l'heterogeneïtat econòmica pot exemplificar aquestes diferenciacions a partir de dues qüestions: l'evolució econòmica específica de cada regne i l'existència d'un element estructural que expressa transcendentalment la desunió intrínseca de la Corona d'Aragó, concretament la guerra monetària (que es donaria a tot Europa i entre els espais integrats a la Monarquia Hispànica durant l'època moderna), que afectaria a la Corona d'Aragó des del segle XIV, amb notables episodis de crisi en els segles XVI i XVII.

Les dinàmiques peculiars de cada regió són les més conegudes: les trajectòries més positives —segons les variables a l'ús: demografia, rendes, producció— de la València de finals del segle XV i primeres dècades del XVI

¹ Vegeu J. Carrera Pujal, *Historia de la economía española*, Barcelona, 1943-1947, volum II.

enfront dels problemes aragonesos i catalans.² La vitalitat del comerç mediterrani no va més enllà del segle XVI, amenaçat pel dèficit crònic de la balança comercial amb el món musulmà?³ Des dels rengles de la producció, les deficiències arrossegades des del segle XV en el creixement econòmic estan presents fins a la fi del segle XVII?⁴ Malgrat tot, ens queda molt per conèixer sobre la història econòmica com per establir ací la seqüència econòmica de la Corona d'Aragó moderna. Recordem, únicament, els estudis d'A. García Espuche que matisen la decadència barcelonina i catalana. O el nou disseny interpretatiu de la València del trànsit dels segles XV i XVI fet per D. Igual.⁵ Seguint García Espuche, des de la fi del segle XV s'hauria produït una reordenació decisiva de les relacions entre Barcelona, el seu *hinterland* —García Espuche l'anomena "corona barcelonina"— i el conjunt del Principat. Bàsicament es va configurar un mercat interior adaptat a les necessitats regionals, però també connectat inseparablement amb el mercat exterior mitjançant una especialització productiva (va ser el moment de la draperia protoindustrial, però també del treball del vidre o dels cuirs) i l'exportació - importació de productes com el safrà i el blat. El efectes d'aquesta dinàmica s'estendrien al segle XVII.⁶ Els fruits d'aquest procés van ser la consolidació d'un pròsper capitalisme barceloní que es va projectar a l'exterior als mercats tradicionals de la Mediterrània (hi rivalitzaria amb Gènova), però que mai va ignorar els contactes amb la resta de la Corona d'Aragó, l'occident peninsular —ja fossin les fires castellanès, el litoral andalús (entre 1497 i 1537, el 43% de les embarcacions arribades a Barcelona, segons Capmany, provenien d'Andalusia) o, sobretot, el port de Lisboa, que comptava a finals del segle XVI amb diverses companyies catalanes establertes.⁷ En ambdues orientacions, mediterrània i atlàntica, Catalunya re-

² B. Yun Casalilla, "Stéréotypes et réalités. Les royaumes ibériques sous l'Empire de Charles Quint", a DD. AA., *L'escarcelle de Charles Quint. Monnaies et finances au XVIe siècle*, Bruxelles, 2000, p. 285-309.

³ Vegeu per al comerç de l'època moderna, E. Salvador, "España y el comercio mediterráneo en la edad moderna", a M. Lobo Cabrera i V. Suárez Grimón, *El comercio en el Antiguo Régimen*, Universitat de Las Palmas de Gran Canaria, 1995, p. 13-46; per a les relacions, cada cop historiogràficament més subratllades, amb el món musulmà, E. Martín Corrales, *Comercio de Cataluña con el Mediterráneo Musulmán (siglos XVI-XVIII)*. *El comercio con los "enemigos de la fe"*, Barcelona, 2001.

⁴ P. Desportes Bielsa, *La industria textil en Zaragoza en el siglo XVI*, Saragossa, 1999, p. 20-28.

⁵ D. Igual Luis, *Valencia e Italia en el siglo XV: rutas, mercados y hombres de negocios en el espacio económico del Mediterráneo occidental*, Castelló, 1998.

⁶ F. Carrera Pujal, *Historia política y económica de Cataluña, siglos XVI-XVIII*, Barcelona, 1947, 4 volums; A. García Espuche, *Un siglo decisivo. Barcelona y Cataluña, 1550-1640*, Madrid, 1998. Per al safrà, vegeu A. Schulte, *Geschichte der Grossen Ravensburger Handelsgesellschaft 1380-1530*. Stuttgart, s.a., 3 vols.

⁷ Per a Gènova, A. Pacini, *La Genova di Andrea Doria nell'Impero di Carlo V*, Florència, 1999. E. Martín Corrales, "El comercio mediterráneo en la época de Felipe II", a E. Belen-

presentaria el paper de la Corona d'Aragó, que no dependria de l'atonía castellana de la fi del segle XVI més que de la perdurable vivacitat financera de la Mediterrània occidental. Tot adoptant aquest caràcter d'*entrepôt* immens, de zona de pas, la Corona d'Aragó assumiria el control dels tràfics entre l'Atlàntic i la Mediterrània, entre Castella i els territoris imperials d'Itàlia i Europa. Deixant de banda el cas valencià, en el cas aragonès aquest procés de superació de mercats locals a favor d'una integració comarcal i regional de major abast no s'ha interpretat en termes positius. Tal com ha assenyalat J. A. Mateos, el resultat més immediat d'aquest fenomen va ser la pèrdua de recursos i d'autonomia financera a uns municipis ja en dificultats econòmiques insalvables.⁸

A més, aquesta peculiar integració (molt diferenciada) dels espais de la Corona d'Aragó en l'àmbit general dels dominis imperials, quan va existir-hi, es va trobar influenciada per l'existència d'una guerra monetària, un contraban il·legal i costós d'espècies que va desmonetaritzar puntualment alguns territoris d'aquest entramat. A nivell peninsular, l'Imperi de Carles V, presumpte campió de la moneda forta i sana, perllongava una situació que havia tingut en la creació del ducat castellà pels Reis Catòlics un intent d'adequar la moneda àuria castellana a uns àmbits més propers, com ara Portugal, Itàlia o la Corona d'Aragó. Malgrat això, la llei elevada del numerari castellà va provocar-ne una treta fraudulenta vers França o la Corona d'Aragó, des d'on s'hi conduïa a Europa. Les peticions de les corts castellanes de 1518, 1520 o 1523 van sol·licitar l'enviliment de la moneda d'or, per assimilar-la a l'escut del sol francès. L'any 1523, a més, es va exigir que els regnes de la Corona d'Aragó i Navarra adaptessin el contingut metàl·lic de llurs monedes al patró castellà. Les resistències aragoneses van ser fèrries, sobretot perquè, més enllà de la defensa per la contrafecció, existia una quantiosa utilitat reportada pel trànsit de moneda a uns territoris molt vinculats als espais econòmics de la Mediterrània i Europa consumidors de numerari castellà, els sectors mercantils dels quals aconseguien gran part de llurs beneficis mitjançant l'àgio monetari i les relacions de canvis financers amb Itàlia. L'encuny d'escuts per Carles V des del 1537 –que es produeix amb antelació a Barcelona al 1535 i, és molt indicatiu, en consonància amb les sintonies italianes del Principat– no va solucionar la problemàtica. Vers 1540, els regnes de Castella patien una sagnia monetària

guer, coord., *Felipe II y el Mediterráneo*, Madrid, 1999, vol. II, p. 335-356. Barcelona, a més, pot considerar-se en aquests moments l'única plaça que discutís ocasionalment el monopoli sevillà sobre els metalls preciosos en època de Carles V. Recordeu, al respecte, com la ciutat comtal va atresorar i distribuir el numerari d'operacions monetàries d'envergadura com ara la renúncia a les Moluques o els encunyaments massius de 1535.

⁸ Un exemple, J. A. Mateos, "Municipio y crédito en el Aragón moderno: el endeudamiento censal del concejo darocense (siglos XVI-XVII)", *Espacio, Tiempo, Forma*, 22 (1999), p. 67-89.

paorosa i l'alternativa severa de prohibició de tretes només va aconseguir tancar la ferida ocasionalment. Les espècies dolentes de València bombejaven les bones peces castellanes i únicament les reformes valencianes dels anys 1544-1547 van permetre un alè momentani. El biaix a l'alça de l'or i de la plata eren assumits per València, i es produïa el pas de l'excel·lent a la corona, tot que sempre mirant de mantenir una relació monetària favorable amb els tractes amb Gènova. A Catalunya el procés va evidenciar també com el territori s'integrava econòmicament en l'Imperi carolí, alhora que mantenia uns espais naturals de relacions si no contraproductes per als regnes castellans sí que molt marcats per una autonomia estructural en llurs relacions comercials. L'opció del Principat –que explicarà al segle següent la seva immunitat a la plaga del billó– va consistir a mantenir les monedes locals per als intercanvis interns, mentre s'adoptava el numerari castellà d'or i planta en els mercats internacionals. D'aquesta manera es va produir una adaptació als poderosos interessos mercantils de la corona barcelonina, que aprofitava les vies regulars de circulació del metall preciós americà (en relació amb les balances comercials i, unes dècades després, en relació més fructífera amb les rutes de distribució dels diners polítics conduïts als escenaris militars europeus).⁹

Aquest panorama d'esmicolament monetari que trobem al segle XVI roman al següent segle, amb majors implicacions de la plata. Els testimonis del Sis-cents són abundosos i serveixen per resseguir les línies de desenvolupament financer dels mercats de crèdits peninsulars de l'època, sobretot en relació amb les alteracions monetàries.¹⁰ La tendència del numerari de plata valencià, tot i trobar-se sotmès a pràctiques contínues de falsificació i retall, va ser l'exportació per ser la moneda de major llei que les estrange-

⁹ Sumaritzo ara una abundant bibliografia: V. Magalhães-Godinho, *L'économie de l'empire portugais aux XVe et XVIe siècles*, París, 1969; A. Girard, "Un phénomène économique: la guerre monétaire (XIV-XVe siècles)", *Annales d'Histoire Sociale*, II (1940), p. 207-218; F. Mateu Llopis, "Los valores monetarios durante Carlos I", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, IX (1928), p. 245-256; A. García Sanz, "El rigor cambiario en el siglo XVI", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XXXIV (1958), p. 1-7; J. Carrera Pujal, *Historia de la economía española*, Barcelona, 1943-1947, vols. I-II; M. Crusafont, *Historia de la moneda catalana*, Barcelona, 1996; G. Feliu, "Moneda y banca en Cataluña en el siglo XV", a A. M. Bernal, ed., *Dinero, moneda y crédito en la Monarquía hispánica*, Madrid, 2000, p. 121-134.

¹⁰ Consulteu, fonamentalment, F. Ruiz Martín, "La plaza de cambios de Valencia (siglos XIV-XVIII)", en *Economía española, cultura y sociedad. Homenaje a Juan Velarde Fuertes*, Universitat Complutense de Madrid, 1992, vol. I, p. 181-210; *idem*, "El problema del vellón: su incidencia en la distinta evolución económica de Castilla y de la Corona de Aragón en el siglo XVII", *Manuscritos*, 15 (1997), p. 97-104. Per a Catalunya, de manera aproximativa, B. Hernández, "Hombres de negocios y finanzas públicas en la Cataluña de Felipe II", *Revista de Historia Económica*, XV:1 (1997), p. 51-86. De forma més general, els problemes del billó en relació a la fiscalitat, C. Álvarez Nogal, "Los problemas del vellón en el siglo XVII. ¿Se consiguió abaratar la negociación del crédito imponiendo precios máximos a la plata?", *Revista de Historia Económica*, XIX (2001), p. 17-36.

res. La falsificació general, tanmateix, va fer que al 1610 s'ordenés recollir l'antiga moneda de menuts (que Cabrera anomenava *dinericos*) i distribuir una de nova encunyada, per evitar les habituals manipulacions a gran escala. L'any 1611 el problema ja era general a tota la Corona d'Aragó, la moneda manipulada i la bosquera van obligar a promoure solucions dràstiques.¹¹ D'ara endavant, els diversos regnes van originar situacions monetàries encara més diferenciades. Els desequilibris peninsulars es van fer més patents amb l'entrada de rals senzills des d'Aragó i Navarra a Castella, la qual cosa va fer necessari forçar l'acceptació de moneda a pes, mesura molt rebutjada pels particulars. Alhora, aquesta circumstància va fer que a l'octubre del mateix any 1611 calgués procedir al registre i control dels rals senzills per tal de validar el seu pes. L'any 1614, per corregir el desequilibri de la moneda valenciana sobrevalorada, es va augmentar el ral castellà de 23 a 24 diners valencians, establint-se la paritat amb Aragó i Catalunya; l'escut d'or passava d'11 1/2 rals als 13 rals que valia a Castella.¹²

Pel contrari, el sanejament de la moneda a Catalunya és resolt peculiarment. La major part del numerari circulat de plata als inicis del segle XVII havia patit alteracions de pes o era fals. L'any 1608, els banquers privats cobraven una prima d'entre el sis i el deu per cent per proporcionar bona moneda. Les dificultats de la Taula per operar amb moneda pessima o aconseguir canvis d'efectiu a la par, van conduir a la constitució al 1609 del Banc de Barcelona, que podia fer front a operacions amb tipus monetaris corrents.¹³ Al billó castellà correspon, entre 1598 i 1611, la preponderància de la moneda local a Catalunya. En conjunt, el regnat de Felip III suposa una conjuntura extrema de desajust monetari. Es van generalitzar els privilegis reials d'emissió de moneda concedits a localitats diferents que Barcelona i aquestes van inundar amb encunyacions massives el mercat català. Només des del 1612, Barcelona va poder restaurar una ortodòxia financera mínima mitjançant el llançament al mercat de milers d'ardits, fabricats amb una petita lliga de plata i utilitzant procediments tècnics més avançats que dificultessin les falsificacions.¹⁴

¹¹ L. Cabrera de Córdoba, *Relaciones de las cosas ocurridas en la Corte de España*, Salamanca, 1997, p. 419, 423 i 436. J. Carrera Pujal, *Historia de la economía española...*, vol. I, p. 540.

¹² L. Cabrera de Córdoba, *Relaciones...*, p. 440 i 454. J. Carrera Pujal, *Historia de la economía española...*, vol. I, p. 551; Cabrera de Córdoba a les seves *Relaciones...* (p. 556, potser per una deficient transcripció), confon ducats amb diners.

¹³ A. P. Usher, "La banca de depósito en Barcelona (1300-1700)", *Cuadernos de Historia Económica de Cataluña*, 1970, p. 178-180.

¹⁴ M. Crusafont, *Barcelona i la moneda catalana*, Barcelona, 1989, p. 165-172; *idem*, *La moneda catalana local (s. XIII-XVIII)*, Barcelona, 1990, p. 63-65. Vegeu també les recents aportacions incorporades a *idem*, *Història de la moneda catalana. Interpretacions i criteris metodològics*, Barcelona, 1996; i J. Ribalta, "Ius cudendi monetam, sobirania i pactisme a Catalunya. Els problemes jurídics de l'anomenada moneda local catalana", *Initium*, I (1996), p. 505-562.

El tema monetari és massa complex, sobretot per abordar-lo únicament des d'una òptica. En la seva relació amb les estructures econòmiques i mercantils mediterrànies, el problema també s'ha d'estudiar des de la faceta del mercat de crèdits i capitals. Durant les primeres dècades del segle XVII, el Principat estaria interessat a adquirir moneda castellana i mantenir-la a l'interior del seu espai econòmic, per a la qual cosa va rebaixar el pes del ral català respecte del castellà. Com a zona de pas entre Castella i Itàlia, Catalunya s'implicaria en la circulació de metall preciós encunyat o en barres vers Europa. Estaria subjecta, d'aquesta manera, al vaivé dels canvis en l'estrat financer. Els diners esdevenien així l'ànima del Principat, el principal element econòmic que el vivificava. En la seva relació amb el sistema bancari privat havia prosperat a Catalunya; fins al punt que, a l'inici del regnat de Felip III, el memorialista Francesc Soler al·legava que la supressió dels bancs privats comportaria l'enfonsament en la misèria de Catalunya.¹⁵ En aquest sentit, malgrat que a les acaballes del regnat de Felip II, la crisi del capital privat a Catalunya havia estat reconduïda mitjançant la creació de taules locals,¹⁶ resta pendent conèixer en detall els mecanismes de superació dels entrebancs de començaments del segle XVII. Perquè la crisi va esclatar amb tota la seva força l'any 1614. A València, a més dels problemes derivats de l'expulsió dels moriscos, hom assisteix a la fallida de la Taula; la Taula barcelonina passa també per dificultats. En aquest any fatal, només la Taula de Saragossa sembla mantenir íntegres les seves activitats.¹⁷

A València, la manca de crèdit es va intentar esmenar (sense efecte) mitjançant la reducció dels fors dels censals. La reducció es farà a València l'any 1614, quan a Castella s'havia fet al gener del 1608. Els intents de fixació de baixes taxes d'interès —veritable "declaración de insolvencia impuesta por real pragmática"—¹⁸ no tindrien èxit i les estratègies de crèdits i endeutament s'adreçarien a la utilització dels canvis. Per això s'aprofitarien les Ordenances de fires de Medina del Campo del 1604, remenant entre les esclertes legals per aconseguir una interpretació interessada. Llavors, en paraules de F. Ruiz Martín, que ha descrit magistralment el procés, "con

¹⁵ Francesc Soler, *Acerca de la supressió y extinció dels banchs de la present ciutat de Barcelona, se suplica a V. Excelència mane advertir que los banchs nos poden llevar, sinó és en Corts Generals* (BUB: Biblioteca Universitària de Barcelona, impressos, B.35/5/1-6).

¹⁶ A. Ma. Adroer i G. Feliu, *Història de la Taula de Canvi de Barcelona*, Barcelona, 1989; E. Hernández Esteve, "Aspectos organizativos, operativos, administrativos y contables del proyecto de erarios públicos. Contribución al estudio de la banca pública en España durante la Baja Edad Media y comienzos de la Moderna", a *Banchi pubblici, banchi privati e monti di pietà nell'Europa preindustriale. Amministrazione, tecniche operative e ruoli economici*, Gènova, 1991, vol. II, p. 965-1033.

¹⁷ L. Cabrera de Córdoba, *Relaciones...*, p. 546.

¹⁸ A. García Sanz, "El censal", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XXXVII (1961), p. 298-299; *idem*, "Origen y fin del fuero de las pensiones censales a sueldo por libra", *Ausa*, 38 (1961), p. 125-130. Amb criteri menys tècnic, convé consultar F. Andrés Robres, *Crédito y propiedad de la tierra en el País Valenciano (1600-1810)*, València, 1987.

esas cuñas se van a tallar lanzas. Fue un prodigio de imaginación". La Taula de València va ser substituïda, des del 1615, per un seguit de cases de fira que giraven lletres sobre unes fires de Medina inexistents –ja ni freqüentades per homes de negocis ni celebrades–, únic mitjà d'evitar l'encaïment del crèdit.¹⁹ Aquest breu panorama ens alerta de la cautela en la consideració uniforme de la Corona d'Aragó i ens constata un problema monetari que va afectar també la integració fiscal d'aquesta Corona dins la Monarquia Hispànica.²⁰

Però, de forma comuna, les hisendes de la Corona d'Aragó eren sobretot el producte de la història medieval d'aquesta potència peninsular i això permet enfocar llur estudi des d'un paràmetre comú que vindria donat per la disposició de dues grans sobiranes fiscals a cada regne: la constituïda pel fisc del rei i la conformada per la diputació del regne corresponent. I en el procés medieval, la hisenda reial havia acabat perdent la major part del seu potencial fiscal i a l'època moderna, fins al punt que els fiscos dels regnes havien assolit la posició preponderant en el control dels recursos econòmics.²¹ Aquesta és la principal explicació de les mancances del Reial Patrimoni a la Corona d'Aragó moderna. La migradesa dels ingressos, aconseguits d'un enorme i dispers ventall de drets, però, no va significar el desinterès de la Monarquia pel seu control. Ans, al contrari. La situació no era uniforme arreu i les reformes en aquells territoris on la insolvència del Reial Patrimoni era extrema no es va fer esperar. Certament, malgrat que tot el sistema de Batlles Generals i Procuradors territorials i, en general, l'organització administrativa del Reial Patrimoni, que es remuntava a uns orígens medievals comuns, era en la pràctica difícilment reformable per voluntat reial. La situació al començament del segle XVI era ben diversa. Només València comptava amb uns ingressos suficients en el Reial Patrimoni, la qual cosa permetia que aquest regne fes front a una sèrie d'importants despeses del seu govern o territori i que s'hi consignessin d'altres, com ara el sou del virrei de Catalunya. Pel contrari, precisament a Catalunya la situació patrimonial del monarca era d'autèntica pobresa, complicada perquè les principals rendes de la Batllia General catalana estaven hipotecades a la ciutat de Barcelona des de començaments del segle XV.²² I és sobre aquest

¹⁹ F. Ruiz Martín, "La plaza de cambios de Valencia...", p. 203 i *passim*.

²⁰ Aquest panorama caòtic va tenir el seu reflex en la comptabilitat de la Tesoreria General de la Corona d'Aragó, que manejava simultàniament monedes de tots els regnes (B. Hernández, "Administración oficial y lucro privado en la contabilidad de la Tesorería General de la Corona de Aragón", a M. Rodríguez Cancho, coord., *Historia y perspectivas de investigación. Estudios en memoria del profesor Ángel Rodríguez Sánchez*, Mèrida, 2002, p. 347-358).

²¹ Vegeu un plantejament general del tema a B. Hernández, *Fiscalidad de reinos y deuda pública en la Monarquía Hispánica del siglo XVI*, Còrdova, 2002, p. 81-90.

²² Sobre el Reial Patrimoni a la Corona d'Aragó moderna, remeto a B. Hernández, *Fiscalismo y finanzas en la Cataluña moderna*, Barcelona, 2003, p. 17-30 i 49-78.

panorama que cal insistir en les accions endegades per la Monarquia per solucionar aquesta situació tan contrària als seus interessos.

Les mesures reformadores van estar caracteritzades per la pròpia naturalesa de les rendes reials, que en gran part pertanyien al monarca com a senyor feudal. Des de mitjan segle XVI, un programa d'elaboració de capbreus va mirar de recopilar informació sobre totes les pertinences reials a la Corona d'Aragó. Aquest *Liber Patrimonii Regii* intentava establir un mapa segur de les jurisdiccions i drets reials per posteriorment procedir-ne a una exacció més curosa. De manera simultània es va reorganitzar administrativament la Batllia General de Catalunya, amb la creació del càrrec d'un receptor, una figura envoltada d'un equip d'assessors en la que es dipositaven les esperances d'un augment d'ingressos fiscals i un trencament de la inèrcia del govern fiscal, que restaria menys vinculat a la nissaga nobiliària que gaudia familiarment la dignitat de Batlle General. L'acció va concloure amb una escassa incidència efectiva, per la pressió barcelonina en reclamació dels deutes deguts per la monarquia. Aquesta trajectòria reformista va ser menor a València, on la rendibilitat fiscal estava garantida relativament –i no de forma exclusiva pel nombre de drets sinó per la pròpia eficàcia dels oficials en la recaptació, com ha assenyalat E. Salvador–,²³ i a Aragó, tot i que es realitzessin en ambdós regnes continus capbreus per repertoriari drets al llarg dels segles moderns.²⁴ Les creacions o l'enfortiment legal dels Consells Patrimonials a començament del segle XVII tornava a manifestar la insatisfacció reial per l'import de les rendes de la Corona d'Aragó.²⁵ La rigidesa constitucional que dificultava tota innovació tributària farà que, al llarg del segle XVII, a Aragó i Catalunya el monarca situï el seu punt de mira fiscal sobre els municipis; a Aragó mitjançant la conversió del municipi en contribuïdor permanent a la monarquia mitjançant els serveis i donatius acordats per les corts aragoneses; a Catalunya a través de la figura del tresorer de Catalunya, l'intent d'exacció del dret del quint sobre les finances municipals i la confiscació de drets a la Diputació del General de Catalunya després de la guerra de 1640 (concretament, l'impost de guerra o de la nova empara, creat per la Diputació durant el conflicte secessionista i confiscat posteriorment per la Corona).²⁶

²³ E. Salvador Esteban "La frontera intrarregnicola valenciana y su impacto en las instituciones reales. Un ejemplo de las dos Bailías Generales", *Pedralbes*, 13:II (1993), p. 11-23.

²⁴ P. Gandoulphe, "Les finances de la Bailía General de Valence (1555-1624): moyens et reflets d'une politique", *Mélanges de la Casa de Velázquez*, XXIX:2 (1993), p. 7-35; P. Sanz Camañes, *Política, hacienda y milicia en el Aragón de los últimos Austrias entre 1640 y 1680*, Saragossa, 1997, p. 52-59.

²⁵ B. Hernández, *Fiscalismo y finanzas...*, p. 35.

²⁶ E. Serra, "Catalunya després del 1652: recompenses, censura i repressió", *Pedralbes*, 17 (1997), p. 191-216. Per a l'Aragó, vegeu P. Sanz Camañes, *Política, hacienda y milicia...* i J. A. Mateos, "Propios, arbitrios y comunales: la hacienda municipal en el reino de Aragón durante los siglos XVI y XVII", *Revista de Historia Económica* XXI:1 (2003), p. 51-77. La situació a València, a J. Cascy, *El regne de València al segle XVII*, Barcelona, 1981.

En aquest marc, la Tresoreria General va ser la principal oficina hisendística dels regnes de la Corona d'Aragó a nivell organitzatiu, però la seva transcendència financera va ser mínima. Si en l'època de l'Emperador la Tresoreria General manejava uns ingressos quantiosos procedents de les rendes italianes aleshores annexes a la Corona d'Aragó, des de mitjan segle XVI la segregació de les fonts fiscals italianes va resultar nefasta. El volum d'operacions dels llibres de comptabilitat del Tresorer va retrocedir de manera absoluta, i la Tresoreria va començar a experimentar un procés de relegació en l'entramat fiscofinancer de la Corona d'Aragó. Al segle XVII, la Tresoreria General va esdevenir una simple rectoria del Consell d'Aragó, limitada a pagar els salaris i estrenes als consellers, mentre les seves funcions fiscals reals havien passat progressivament als lloctinents de tesorers de cadascun dels regnes de la Corona.²⁷ L'evolució que més coneixem és la seguida per la Tresoreria General en relació a Catalunya. Tot i que la Tresoreria General es va fer càrrec dels donatius del Principat als monarques, les quantitats efectivament rebudes van ser escasses i ja consignades al pagament de deutes previs. La circumstància d'un Principat sotmès a despeses ingents en el manteniment de les fronteres del Rosselló i dels estols de galeres de la Mediterrània van propiciar que la tresoreria territorial de Catalunya prengués un major rol en els dissenys fiscals de la monarquia al Principat. El tresorer de Catalunya havia estat originalment un lloctinent que representava al Tresorer General a Catalunya, però paulatinament va quedar més lligat al funcionament de les institucions del Principat, sobretot la Reial Audiència i el virrei. Sobre la figura del tresorer de Catalunya, Felip II i Felip III van bastir un projecte de millora substancial de llur situació fiscal. Amb el suport d'una Junta Patrimonial, en mans del tresorer va quedar el producte de l'exacció del quint sobre els ingressos repercutits als municipis catalans per les cises i contribucions imposades per llicència reial des de mitjan segle XV. Malgrat que la demanda d'aquest impost va patir un cop fortíssim al 1599, quan Felip III va condonar a les universitats catalanes les quantitats degudes de quint fins aleshores, la posterior represa de l'exacció als primers anys del segle XVII va tornar a posar en primera línia fiscal al tresorer. Amb l'import dels quints, la monarquia va intentar trobar una via segura de finançament de part de les despeses efectuades per les fortificacions i tropes de les fronteres amb França. Tanmateix, la demanda del quint a Barcelona va desencadenar un al·luvi de protestes i resistències que va fer fracassar la reforma endegada.²⁸

²⁷ Sobre la figura del lloctinent de tresorer, és crucial l'article d'E. Salvador, "El Lugar-teniente de Tesorero General en la Valencia foral moderna. Un cargo casi desconocido y una documentación por exhumar", a *Actas XV Congreso de Historia de la Corona de Aragón, El poder real en la Corona de Aragón*, XIV-XVI, Tom I, Volum 2, Saragossa, 1996, p. 343-364.

²⁸ B. Hernández, *Fiscalismo y finanzas...*, passim.

En realitat, aquesta actuació de la monarquia no obeïa a una estratègia exclusivament catalana. Ben al contrari, perquè l'evolució de la política fiscal mostrava com la monarquia començava a delegar despeses i responsabilitats fiscals en els regnes aragonesos, un cop havia mostrat els seus límits insuperables la fiscalitat extraordinària que representaven els donatius o serveis votats per les corts.

Era tan poc productiva la fiscalitat parlamentària? N'havia donat els seus fruits en magnitud i intensitat durant el segle XVI, però tampoc decandia al segle XVII. El procés és ja conegut. De la recaptació dels donatius votats a corts se n'havien fet càrrec les diputacions regnícules. Tanmateix per a la seva exacció, al llarg del segle XVI s'havia donat un recurs continuat a l'emissió de deute públic sota la fórmula de censals. El manteniment d'aquests censals, és a dir el pagament puntual de les pensions generades i llurs lluïments ocasionals, havia provocat a llarg termini la concessió de major sobirania fiscal per la monarquia a les diputacions territorials, la qual cosa va suposar autoritzacions d'elevació de drets i tributs o, de forma molt més transcendent, la concessió de nous drets.²⁹ Aquest camí seguit per la fiscalitat parlamentària en serveix, en el fons, per constatar un altre cop la tendència a la regionalització fiscal en el moment d'entendre el finançament de la monarquia a la Corona d'Aragó. Si bé se celebren corts generals i simultànies dels tres regnes durant els segles XVI i XVII, l'actitud reial va ser sobretot primar polítiques fiscals diferenciades atenent a la situació de cada regne. De manera més global, les diputacions van entrar en un procés d'assumpció de responsabilitats fonamentalment militars (cas de les galeres valencianes i catalanes a inicis del XVII, cas de l'organització militar valenciana al segle XVI), compensades per un augment de llur capacitat fiscal en les formes assenyalades.³⁰

En relació amb tot plegat estaran les hisendes particulars de cada regne, representades per les Diputacions del General a Aragó, València i Catalunya. Llur història comença a ser coneguda, però encara fragmentàriament. Deixant de banda les seves comissions polítiques tenen un origen recaptador clar. En la perspectiva que hem desenvolupat les nostres recerques, hem considerat que el seu paper fonamental va ser el d'institucions fidadores del deute públic generat per les ajudes monetàries a la monarquia. El crèdit emès es va garantir sobre rendes concretes, gestionades per les diputacions, unes institucions perfectament arrelades en l'estructura socioeconòmica i

²⁹ És la dinàmica estudiada, i contextualitzada a nivell europeu, a B. Hernández, *Fiscalidad de reinos y deuda pública...*, p. 55-128.

³⁰ B. Hernández, *Fiscalismo y finanzas...*; J. F. Pardo Molero, *La defensa del Imperio: Carlos V, Valencia y el Mediterráneo*, Madrid, 2001. A nivell aragonès, l'estudi citat de P. Sanz (*Política, hacienda y milicia...*) i, a nivell imperial i castellà, l'obra pionera d'I. A. A. Thompson, *Guerra y decadencia: gobierno y administración en la España de los Austrias, 1560-1620*, Barcelona, 1981.

política dels regnes. Es tractava d'un veritable deute públic estatal, reforçat i emparat per una plena confiança i participació dels inversors en els organismes d'emissió. Aquest factor explica el seu funcionament a baixes taxes d'interès (o a fors més alts, segons la pràctica de l'època), mentre que tot intent per part dels virreis d'aconseguir préstecs o crèdits garantits per la discrecionalitat del monarca, se saldava en el pagament d'unes penalitzacions molt més elevades reclamades pels homes de negocis i financers dels regnes.³¹ Davant d'aquesta situació, la monarquia va assajar mesures d'increment dels seus ingressos, però va haver de confiar majoritàriament en el crèdit internacional per abastar i finançar les despeses principals de la Corona d'Aragó, i especialment les catalanes motivades per les fronteres i galeres. Les transferències monetàries des de Castella als Pagadors, en aquest sentit, van ser contínues.

Hi hem fet contínues referències a les hisendes locals al llarg d'aquest article. Realment van ser les finances municipals la peça essencial del sistema fiscal dels regnes? Possiblement no, d'una manera tallant, però sí que van experimentar els efectes més directes de la política fiscal de la monarquia, una política –no podem oblidar-ho– vinculada a uns sectors i poders molt particulars de cadascun dels regnes.

La trajectòria financera dels municipis de la Corona d'Aragó al llarg dels segles XVI i XVII presenta moltes semblances. A l'estudi sobre els censals del consell de Fraga, realitzat per A. Berenguer, trobem algunes pautes generalitzables a la resta d'hisendes municipals de la Corona d'Aragó per al Cinc-cents.³² El recurs a la venda de censals, al llarg del segle XVI, es va fer habitual i va provocar uns volums espectaculars de deute. La millor expressió de la situació financera dels municipis en aquest segle la dona la capacitat d'amortitzar els anteriors censals, de fors superiors, d'època medieval i part dels venuts al llarg del Cinc-cents. Amb això es va poder frenar el creixement del deute durant la primera meitat del segle i contenir el seu creixement durant la segona meitat del segle XVI. En el cas de Fraga, tot i que les pensions censals suposen el 75% de les despeses del municipi, el paral·lel augment dels ingressos exigeix dedicar-hi anyalment al pagament d'interessos només el 50% d'aquestes entrades de drets i tributs. Lògicament, el sistema era tan sols un mecanisme de transferència indirecta dels imports dels tributs i cises des dels sectors més desfavorits als sectors més

poterosos de la població. A més, encara que el deute fos apetible per als inversors com a font de renda i era utilitzada menys negativament que d'altres sistemes de recaptació pel consell, la seva repercussió global sobre el conjunt dels veïns no pot interpretar-se com a favorable, sinó ben al contrari. Les necessitats de la hisenda no van significar sols l'alienació de rendes del comú en benefici d'alguns censalistes (ja fos perquè les arrendessin directament o indirecta o per tenir-ne consignat el producte anyal). El deute va contribuir a la pobresa dels contribuents. Si en determinats moments va poder limitar-se aquesta extracció de riquesa del comú (per l'increment del producte dels drets municipals durant el segle XVI), la crisi va fer-se present al segle XVII. Davant aquest panorama, només quedava situar sobre els arrendaments i sobre els drets als estrangers o passants la major pressió fiscal. D'aquesta manera, al XVI, tot i que les rendes disponibles van augmentar al llarg del segle pel creixement demogràfic –perquè els majors ingressos procedien d'impostos indirectes (carnisseries, molins, forns, consum, cises...)–, el marge d'endeutament va començar a ser problemàtic.

A Fraga, però, el nombre de censals venuts al segle XVII cau considerablement. És tanmateix un cas excepcional. Era normal l'emissió de deute per a l'abastament de blat i augmenten les contribucions militars i hisendístiques a causa dels serveis concedits per Aragó per la guerra de Catalunya (1626, 1646). Però es va produir un lluïment general de censals, mercès els ingressos extraordinaris obtinguts per al manteniment de les tropes, l'estada de la cort a Fraga o la instauració d'un hospital per a soldats malalts (també, insinua Berenguer, es va evitar així qualsevol saqueig de les arques municipals pels soldats).

La ciutat de Saragossa sí que resulta més paradigmàtica de les dificultats del segle XVII, just en el moment en què es produeix un augment de les demandes de subsidis de la Corona al Regne d'Aragó. Per fer front a les ajudes, Saragossa incrementarà fins a extrems ruïnosos el seu deute públic i es veurà abocada a la signatura de concòrdies amb els principals creditors a la fi del segle XVII. La negociació del deute serà el recurs extrem implementat per tots els municipis per evitar la fallida més absoluta i, en quant fos possible, la confiscació de les seves fonts futures d'ingressos.³³

A Catalunya, els plets de la Reial Audiència estudiats per Jordi Olivares presenten una situació semblant. La situació de màxima pressió sobre les comunitats creditores va ser entre 1610-1624 i 1658-1662, arribant-se al fet que a la immediata postguerra de 1652, moltes universitats van cedir els seus béns a la Reial Audiència per frenar les execucions i poder renegociar el deute.³⁴ Mentre, la problemàtica de Cervera és precisament la inversa a Fraga: un endeutament important a causa de les contribucions militars a la

³¹ Es tractaria de contraposar el deute públic dels territoris de la Corona d'Aragó amb el deute sobirà avalat pel monarca. Sobre aquestes qüestions, J. Conklin, *The Theory of Sovereign Debt and Spain under Philip II*, Madrid, 1996 i B. Hernández, *Fiscalidad de reinos y deuda pública...*

³² A. Berenguer Galindo, *Censal mort. Historia de la deuda pública del concejo de Fraga (siglos XIV-XVIII)*, Fraga, 1998. Per als antecedents medievals, cf. A. Furió, "Deuda pública e intereses privados. Finanzas y fiscalidad municipales en la Corona de Aragón", *Edad Media 2* (1999), p. 35-79.

³³ P. Sanz Camañes, *Política, hacienda y milicia...*, p. 59-63 i *passim*.

³⁴ J. Olivares, *Viles, pagesos i senyors a la Catalunya dels Àustria*, Lleida, 2000.

segona meitat del segle XVII.³⁵ Granollers presenta una hisenda en fallida al segle XVII, situació a la que no és aliena la petició del dret del quint, i les exaccions extraordinàries de manteniment i allotjament de tropes.³⁶

Finalment, considerem l'evolució de Barcelona, últimament estudiada per J. Dantí.³⁷ A la ciutat comtal, a començaments del segle XVI al voltant del 60% del pressupost municipal es destinava al pagament del deute, però va poder superar la centúria sense grans trasbalsos més enllà de la situació crítica del 1589-1592. No és d'estranyar, però, que es tractés d'una salut fiscal mediocre, que s'havia anat superant mitjançant els recursos obtinguts de la Taula de Canvi i de redreços de les finances municipals, que només tenien un efecte immediat i passatger. Al municipi barceloní, com a la resta d'universitats de la Corona d'Aragó i a nivell del deute general, les concòrdies amb els creditors seran la fórmula d'evitar l'ensorrament final.

En el cas d'Alacant, estudiat per Marta Díez Sánchez,³⁸ el control reial és permanent, però no s'experimenta arran d'això una situació desastrosa. El deute censal assoleix uns límits discrets en el total de despeses, un 40%, i a més es paga regularment. Alacant és una altra excepció en el panorama de la Corona d'Aragó. Va poder pagar puntualment, sense recórrer a grans imposicions de cises, els serveis fets a la Monarquia. La clau d'aquesta capacitat financera serà una economia municipal afavorida per les importants activitats portuàries.

Per la seva banda, Cocentaina, estudiada per Pla Alberola, presenta la insuficiència financera característica del segle XVII que condueix a concòrdies i finalitza amb l'alienació de drets municipals per part senyorial privada.³⁹ El carregament de censos, en altres paraules el crèdit, va ser el mecanisme usat per salvar les situacions cròniques. És el cas d'una València que entra al segle XVIII agostada pels deutes que no pot amortitzar. Una ciutat que veu restringida la seva autonomia al llarg de l'època moderna per l'intervencionisme reial, com han posat de manifest els nombrosos treballs

³⁵ J. M. Llobet, *La Taula de Canvi de Cervera y su entorno socioeconómico*, Madrid, 1985.

³⁶ J. Dantí i Riu, "La hisenda municipal com a reflex de la conjuntura econòmica. Un exemple de la Catalunya prelitoral: Granollers i el Vallès oriental als segles XVI i XVII" a *Fiscalitat estatal i hisenda local...*, p. 233-244.

³⁷ J. Dantí i Riu, *El Consell de Cent de la ciutat de Barcelona, 1249-1714*, Barcelona, 2002.

³⁸ M. Díez Sánchez, *La hacienda municipal de Alicante en la segunda mitad del XVII: Una aproximación a la organización y gestión económica de los municipios forales*, Alacant, 1999.

³⁹ P. J. Pla Alberola, "Las finanzas municipales de Cocentaina ante la expulsión de los moriscos", a AA. DD., *Fiscalitat estatal i hisenda local (ss. XVI-XIX): funcionament i repercussions socials*, Palma de Mallorca, 1988, p. 67-85. Considereu també el cas d'Oriola, D. Bernabé Gil, *Hacienda y mercado urbano en la Orihuela foral moderna*, Alacant, 1989.

d'Amparo Felipo Orts.⁴⁰ Un estadi astorador el de les finances municipals a la Corona d'Aragó durant el segle XVII, amb plena coincidència dels autors en la gran responsabilitat de les demandes fiscals de la Monarquia. Ara bé, hem de ser conscients que aquestes peticions dineràries de la Monarquia venien auxiliades per la seva aliança amb els propis poders territorials i que existia en tot aquest procés una connivència de l'oligarquia molt interessada a mantenir el deute consolidat, perquè era un àmbit ideal de renda i inversió.

Entrant en l'apartat de conclusions, hem pogut constatar en aquest estudi que al llarg dels segles XVI i XVII es va produir un desenvolupament de la fiscalitat dels regnes, caracteritzat per la major participació dels poders territorials en els recursos que originalment estaven a disposició de la Monarquia. Aquesta, per tal d'aconseguir una integració i participació fiscal de la Corona d'Aragó va delegar-hi funcions militars i els necessaris instruments tributaris per mantenir-les operatives. En realitat, ja que la major part de les rendes i drets del Reial Patrimoni o de les Diputacions del General es recaptaven mitjançant arrendaments, el procés d'alienació de la sobirania fiscal originària del monarca era efectiu. El guany dels sectors socials que participaven en el producte fiscal de la Diputació s'acrecia amb l'aprofitament del deute generat per les Diputacions per tal de proporcionar els ajuts de corts o els serveis extraordinaris.

El procés va ser complex, i ací no hem considerat el cas de les tribucions eclesiàstiques. Drets com l'excusat no van ser mai reclamats sinó mitjançant concòrdies que alteraven les disposicions originals de l'impost. Quelcom semblant va passar amb el subsidi, amb la qual cosa el tribut no només va quedar desvirtuat sinó també adequat a les estructures de poder territorials. No explica aquesta circumstància la renúncia progressiva dels drets eclesiàstics en mans de les Diputacions o de les ciutats, a la fi del segle XVII, per tal de garantir noves ajudes a la Monarquia?⁴¹

Aquesta presència de la Monarquia es fa, realment, més evident a la segona meitat del segle XVII i, en gran part, ve acompanyada d'una simptomàtica aproximació entre la monarquia i les elits regionals. Nosaltres la podem entendre en el marc continuïsta de la línia reformista i de delegació fiscal iniciada al segle XVI.⁴² Com evoluciona amb posterioritat? La res-

⁴⁰ A. Felipo, *La oligarquía municipal de la ciudad de Valencia: de las Germanías a la insaculación*, València, 2002, entre d'altres treballs d'aquesta prolífica autora. V. Giménez Chornet, *Compte i raó. La hisenda municipal de la ciutat de València en el segle XVIII*, València, 2002.

⁴¹ Al respecte són esclaridores les nombroses referències que proporciona J. Carrera Pujal per a la segona meitat del segle XVII (*Historia de la economía española...*, *passim*). Per al cas de Saragossa, cf. P. Sanz Camañes, *Política, hacienda y milicia...*, p. 288-295.

⁴² El desajust econòmic dels municipis aragonesos ja present al segle XVI, "será ahondado en el Seiscientos, no sólo por la mayor presión fiscal de la monarquía, sino por los costes

posta, en part, ve proporcionada per la progressió de les finances locals, que han estat tan commogudes. En molts aspectes, aquesta situació de fallida de les hisendes municipals, el desordre provocat per l'elevat deute que generava la pràctica insolvència local per als segles ulteriors, va obrir les portes a les disposicions borbòniques que s'adoptarien en el Set-cents per al sanejament de les universitats aragoneses.⁴³ Però aquesta és una altra i interessant història.

derivados de la mayor influencia de ésta dentro del concejo" (J. A. Mateos, "Municipio y crédito...", p. 88). Abunda al respecto P. Sanz Camañes, *Política, hacienda y milicia...*, p. 350-351.

⁴³ Vegeu A. Berenguer, *Censal mort...*, p. 139-145. Respecte a l'evolució de la hisenda catalana, B. Hernández, "La Real Hacienda en la Cataluña Moderna, siglos XVI-XVIII", a *XII Seminario de Estudios. Las finanzas estatales en España e Italia en la época moderna*, Valladolid, juny-juliol de 2003, en premsa.